

25. Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 119; 157.
26. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. – Нью-Йорк, 1964.
27. Кулик І. Новий етап радянської літератури // *Літературна газета*. – 1932. – 15 липня.
28. Лармін О. Художественный метод и стиль. – М., 1964.
29. Лейдерман Н. Траектории “экспериментирующей эпохи” // *Вопросы литературы*. – 2002. – № 4.
30. Ленін В. Повне зібрання творів. – К., 1970. – Т.12.
31. *Літ. газета*. – 1932. – 14 грудня.
32. *Літ. газета*. – 1933. – 27 квітня.
33. *Літ. газета*. – 1933. – 27 червня.
34. Любарєва Е. Республика труда. – М., 1985.
35. Наєнко М. Історія українського літературознавства. – К., 2001.
36. Наливайко Д. Замітки щодо генези й типології соціалістичного реалізму // *Слово і Час*. – 2008. – № 9.
37. Наливайко Д. Про своєрідність генези й типології соціалістичного реалізму в українській літературі // *Радянське літературознавство*. – 1987. – № 3.
38. Неизвестный Ф. Кентавр об искусстве, литературе и философии. – М., 1993.
39. Обчаров А. Социалистический реализм и современный литературный процесс. – М., 1968.
40. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1997.
41. Павлов Т. К вопросу о реализме и романтизме // *Творческий метод*. – М., 1960.
42. Первый Всесоюзный съезд советских писателей: Стенографический отчет. – М., 1934.
43. Петров В. Діячі української культури (1920–1940). Жертви большевицького терору. – К., 1992.
44. *Пролетарська правда*. – 1933. – 23 квітня.
45. Самоїленко Г. А.А.Фадеев и литературы народов СССР. – К., 1985.
46. Сарнов Б. Сколько стоит наше государство? // *Осмыслить* культ Сталина. – М., 1989.
47. Сербілова Т. Проект національної самоідентифікації вітчизняного соцреалізму та драма 30-х років // *Слово і Час*. – 2008. – № 4. – С. 23.
48. Синявский А. Сталин – герой и художник сталинской эпохи // *Осмыслить* культ Сталина. – М., 1989.
49. Склярєнко Г. Українське мистецтво 1930–50-х років: Штрихи до картини епохи // *Київ*. – 2007. – Ч. 10.
50. *Славянские литературы: VI Международный съезд славистов*. – М., 1965.
51. Смирнов И. Соцреализм: антропологическое измерение // *Соцреалистический канон*. – СПб., 2000.
52. Социализм и литература: Международный круглый стол // *Вопросы литературы*. – 1989. – № 4.
53. Соціалістичний реалізм: міфи і реальність // *Філософська і соціологічна думка*. – 1995. – Ч. 7–8.
54. Сучков Б. Исторические судьбы реализма. – М., 1973.
55. Гарнашинська А. Жити і вижити у ХХ столітті: Нотатки з конференції на 3 дії // *Літ. Україна*. – 1998. – 14 травня.
56. Тимофеев Л. Советская литература: Метод. Стиль. Поэтика. – М., 1964.
57. Хвиля А. Мова й образ української поезії // За марксо-ленінську критику. – 1934. – Ч.5.
58. Хлевнюк О. 1937–1: Сталин, НКВД и советское общество. – М., 1992. – С.39–40.
59. Шаховський С. Микола Бажан // *Бажан М. Твори: У 2 т.* – К., 1946. – С.20.
60. Шеремет М. Поезія соціалістичного реалізму // *Літературна газета*. – 1933. – 10 жовтня.
61. Щербина В. Социалистический реализм как творческий метод // *Творческий метод*. – М., 1960.
62. Юон К. Каким должно быть искусство для народных масс // Печать и революция. – 1925. – Кн. 4. – С. 138–141.

У лютому ц.р. відзначила свій ювілей доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української та зарубіжної літератури, директор Інституту філології Бердянського державного педагогічного університету Вікторія Зарва. Перу цієї відомої дослідниці належать монографії, навчальні посібники та статті з питань української, російської літератур і компаративістики. Редакція журналу щиро вітає свою постійну авторку й зичить їй здоров'я і нових творчих успіхів.

ПРОСВІТНИЦТВО: ТЛУМАЧЕННЯ, ВИТОКИ, СУТНІСТЬ

У статті зроблена спроба систематизувати наявні погляди щодо тлумачення Просвітництва, уточнити філософсько-культурний зміст та обсяг поняття “просвітництво”, простежити історичні витоки цього явища світової культури, етапи розвитку.

Ключові слова: Просвітництво, епоха, культурна система, просвітницький рух, ідеї, філософія Просвітництва.

Viktoriya Zarva. The Age of the Enlightenment: Interpretations, sources, meaning

This article is an attempt to classify the existent approaches to the Age of the Enlightenment, to specify the philosophical and cultural meanings of the “Enlightenment”/notion, to trace back the historical sources of this phenomenon of the world culture, and to define the basic phases of its development.

Key words: Enlightenment, epoch, cultural system, Enlightenment movement, idea, the philosophy of Enlightenment.

Останнім часом зріс інтерес до Просвітництва як історичного феномену, як культурної системи у зв'язку з переосмисленням його постмодерністською критикою; ідеї Просвітництва почали оцінювати з меншим ухилом до вульгарного соціологізму, наголошуючи на загальнолюдському змісті. Соціальну значущість зберігають просвітницькі теорії вдосконалення особистості й суспільного життя та осмислення їх у художній літературі: “Просвітництво було і, схоже, поки що залишається однією з основних конструкцій Великого міфу європейської історії та в цій якості і досі впливає на історію всього людства” [23, 358].

Актуалізується думка відомого російського компаративіста М.Конрада про те, що “епоха Просвітництва – не “локальне” явище світової історії, не належить історії деяких обраних країн”, а “всесвітньо-історичний рух, що супроводжує перехід від феодалізму до капіталізму як одна з його закономірностей” [12, 268]. Зрозуміло, що закономірність епохи Просвітництва базується на історії переважно провідних для свого часу країн – Англії, Франції, почасти Німеччини, однак виробленим ними “арсеналом” користувалися й інші країни Заходу і Сходу. Отже, під Просвітництвом ми розуміємо “процес, а не момент”, ідейний, інтелектуально-культурний рух.

Розроблені просвітницькою філософією ідеали доброчесної та вільної громадянської особистості, віротерпимості, мирного співбуття спільноти, прагнення до оволодіння знаннями, долучення до норм і морально-етичних та естетичних цінностей – усе це має суттєве значення для подальшого розвитку і взаємодії наук гуманітарної сфери й не втратило актуальності для культури ХХІ ст. Проте відкритою залишається проблема, пов'язана з уточненням поняття “просвітництво”, його філософського й політичного змісту, історичних джерел. Спробуємо систематизувати наявні погляди щодо тлумачення Просвітництва, уточнити філософсько-культурний зміст та обсяг поняття “просвітництво”, його історичні витоки, етапи розвитку.

Деякі аспекти Просвітництва досліджували такі вчені, як Т.Адорно, Е.Кассіер, М.Фуко, М.Хоркхаймер, П.Берков, І.Брагінський, З.Каменський, Л.Кулакова, І.Лімборський, Д.Наливайко, Н.Пахсар'ян та ін. В.Ферроне, Д.Рош слушно стверджували, що “розшифрування й історична реконструкція світу Просвітництва (як і будь-якої іншої культурної системи) ставить перед нами безліч проблем, коли мова йде про визначення конкретних дослідницьких

підходів” [18, 571–572]. Процес оновлення людини й суспільства, розпочатий у XVIII ст., досі викликає цікавість, а також суперечки й дискусії.

Відомо, що просвітницький рух зародився в найрозвиненіших країнах Західної Європи у зв'язку з кризою, руйнуванням феодально-кріпосницької системи й формуванням буржуазних відносин, буржуазного світосприймання та пов'язаних із ними демократичних тенденцій у суспільно-політичній сфері. Тому просвітництво було ідеологією буржуазії, що прийшла на зміну феодальному дворянству. В.Пустарнаков, зауважуючи “буржуазність” змісту, водночас на перше місце ставить “ознаку надкласовості, загальнолюдськості форми вираження світогляду Просвітництва” [27]. Проте слід зауважити, що просвітники не усвідомлювали й не визнавали буржуазного характеру свого вчення.

Епоха Просвітництва – це традиційно XVIII ст., хоча межі її в кожній країні різні: приблизно кінець XVII–XVIII ст. – перша чверть XIX ст. Початком цієї доби вважається поява праці англійського філософа Д.Локка “Дослід про людський розум” (1691), де важливий, на думку деяких дослідників, “конфлікт розуму і віри” [15, 5]. Ми вважаємо, що в Локка такий конфлікт відсутній, а існує усвідомлення межі розуму, який пояснює природне, проте не може (і не повинен) намагатися з'ясувати першопричини і т.ін.

У Франції ця епоха визначається як “філософське століття” (le siècle philosophique) або “століття просвітництва” (le siècle des lumieres); у Польщі – “століття філософське” (термін, ужитий Красіцьким). В Україні Просвітництво збігається з епохою пізнього бароко, що зазначається, зокрема, в “Історії української культури” [6, 79].

Термін “просвітництво” вперше використав у Франції Вольтер, у Німеччині – Гердер. Проте остаточно він закріплюється після виходу статті І.Канта “Відповідь на питання: що таке просвітництво?” (1784). Засновник німецького класичного ідеалізму запропонував розглядати Просвітництво як необхідну історичну епоху в розвитку людства, зауваживши: “Жодна епоха не має права... унеможливити наступній розширення найнеобхідніших знань, очищення їх від хиб і дальше простування шляхом просвітництва” [8, 137]. Філософ, як слушно визначає М. Ласло-Куцюк, “блискуче розв'язує проблему діалектики прогресу” [13, 140], убачаючи злочин у стримуванні поступу, що здійснюється через матеріальні чинники і свободу творчої думки.

І.Кант вважав, що вихід народів зі стану неповноліття, в якому вони перебувають з власної вини, виражається в ідеях Просвітництва, у самостійності людського розуму: “Неповноліття означає неспроможність користатися власним розумом без керівництва когось іншого” [8, 135]. Якщо люди вийдуть зі стану неповноліття, то почнуть “розповсюджувати навколо себе дух розумного поцінування власної вартості і розважливого погляду на покликання кожної людини”, але привчати до просвітництва людей, на думку І. Канта, можна лише поступово. Просвітництво вимагає “свободи публічно користуватись за всіх обставин своїм власним розумом” [8, 136] і “виносити на громадський розсуд свої міркування щодо поліпшення цього устрою і навіть вільно його критикувати”, відкриваючи “новий простір для самовдосконалення...” [8, 138].

Від І.Канта пішла тенденція визнання “безмежного” панування раціоналізму, ототожнення понять “просвітник” і “раціоналіст”. Натомість

просвітницький раціоналізм має дещо інший характер, ніж теологічний і класичний раціоналізм XVII ст. Хоча в деяких просвітників акцентувався раціональний момент, в інших – роль почуттів, проте всі вони намагалися узгодити розум і почуття. В.Пустарнаков слушно стверджує: “Просвітницький раціоналізм пронизаний почуттями, пристрастями, інтересами” [27]. У Гельвеція є розділ під назвою “Про розумову перевагу людей, охоплених пристрастями, у порівнянні з людьми розсудливими”. Ця теза притаманна й іншим просвітникам.

Головною філософською особливістю Просвітництва була антиметафізичність, хоча деякі просвітники, зокрема Вольтер, і користувалися терміном “метафізика”, а Ламетрі, Дідро оперували категорією метафізики “субстанція”. У Просвітництва не було метафізичного підходу до дійсності та до будь-яких інших явищ: просвітники сперечалися з метафізикою XVII ст. як старою формою філософствування. Для них був властивий не чистий раціоналізм, а раціоналістичний сенсуалізм і емпіризм.

Особливого значення набула, як зазначив І. Брагінський, “диференціація в трактуванні Розуму, що обумовило серйозні світоглядні розбіжності” [2, 307], розмежування серед просвітників на ідеалістів або матеріалістів, деїстів або атеїстів, ліберальних прибічників просвіченого монарха або революційних республіканців тощо. Д.Рікператі бачить відмінність між Гольбахом і Дідро в тому, що перший розвинув “систематизуючий розум, який виріс із раціоналізму XVII ст., і зіткнувся при цьому з проблемами етичного плану, які важко було розв’язати. Другий залишився вірним дієвому розуму, який, навпаки, відкривав широкі шляхи для визволення людських почуттів і для розвитку художньої або етичної творчості” [18, 19–20]. Для Даламбера був властивий емпіричний раціоналізм.

Раціоналізм як філософський напрям став одним із основних джерел ідеології Просвітництва. Д.Наливайко звертає увагу на значну еволюцію поняття “розуму” у просвітників, яке спочатку було “вираженням чистого раціоналізму, в цьому понятті бачили насамперед деяку самовиробляючу діяльність розуму, що спирається на картезіанську методологію, у подальшому ж розгортаються все більш наполегливі пошуки онтологічних основ просвітницького розуму, його втілення в об’єктивному світі, в природі” [19, 174–175]. Учений припускає: “Просвітницький розум був по суті лише ідеалізованим здоровим смыслом буржуа, що пережили прогресивну стадію свого розвитку...” [19, 174], – що, на наш погляд, неправильно стосовно буржуазності.

Французький філософ і теоретик культури М.Фуко (1926–1984) у праці “Що таке Просвітництво?”, аналізуючи кантівську відповідь на аналогічне питання і не перебільшуючи її значення у творчості І. Канта, наголошує на двозначності низки тез німецького філософа, випадковості характеру статті. У взаємозв’язках між гуманізмом і Просвітництвом М.Фуко бачить наявність не ідентичності, а напруги. Проблема співвідношення Просвітництва і Відродження не може прямолінійно розглядатися як продовження розвитку просвітниками гуманістичних традицій епохи Відродження, усе складніше. Це доводить М.Фуко, зазначивши у праці “Що таке Просвітництво?” залежність гуманізму, який іде від XVII ст., від запозичених із релігії, науки, політики концепцій людини. Учений протиставляє тематиці гуманізму принцип самокритики й постійного

автономного самотворення, який перебуває в центрі історичної самосвідомості Просвітництва. Наголошуючи на важливості питання про людину, гуманізм у XVIII ст., М.Фуко зазначав, що Просвітництво все ж досить рідко розглядало себе як гуманізм [30, 132–149]. Зауваживши, що історична подія Просвітництва не зробила людей повнолітніми, М. Фуко припускав, що можна “надати деякого смислу тому критичному питанню про сучасне і про нас самих, яке сформулював Кант, розмірковуючи над Просвітництвом” [30, 148].

Гегель, як і Кант, трактував Просвітництво широко й дещо невизначено – як назву певної історичної епохи, що остаточно минула, і як раціоналістичну ідеологію. Гегель захищав ідею Просвітництва як подоланого періоду життя духу, на зміну якому прийшов дух реалізму, конкретності – він ознаменував нову епоху “лібералізму”. Маркс коливався в оцінках Просвітництва, розглядаючи його як політичне явище, а також як соціально-ідеологічний феномен, пов’язаний зі становленням буржуазії.

Е.Кассіер у праці “Філософія Просвітництва” (1932) зайнявся філософською “реабілітацією” Просвітництва і вступив у пряму полеміку з романтиками, які його засуджували. Заслугою Просвітництва він вважав “нове, революційне за своєю суттю розуміння форми, функцій, поля діяльності і самої природи філософії” [18, 557].

Засновником сучасної італійської історіографії Просвітництва був Ф.Вентурі, який книжкою “Юність Дідро” (1939) відкрив важливу сторінку міжнародної дискусії про Просвітництво. Вентурі став засновником історії ідей, а в ній головна увага відводилася свободі, волі людини. Учений побачив у Просвітництві новий політичний рух.

Переосмислювати Просвітництво і його спадщину почали німецькі філософи М.Хоркхаймер і Т.Адорно у праці “Діалектика Просвітництва” (“Dialektik der Aufklärung”, 1944), де Просвітництво протиставляється сучасності та пропонується починати історію вивчення просвітницького розуму з часів античності й закінчувати серединою ХХ ст. Вони доводять, що Просвітництво йшло від міфу й перетворилося на нову міфологію, виявивши потяг до “соціального присилування”, до формування “тоталітарного порядку”. Це доводило, на думку авторів, глибоко ідеологічну природу Просвітництва. Причину такого регресу Просвітництва, його саморуйнування вони вбачають у відчутті страху Просвітництва перед істиною [31, 311].

Спираючись на тезу Е. Кассієра про те, що Просвітництво – це філософія, що ототожнювала істину з науковою системою, Адорно і Хоркхаймер висунули гіпотезу про обов’язкове розчинення Просвітництва в “позитивістському моменті” [31, 58]: “розсудок”, який повинен був допомогти людині підкорити природу (за Беконом і “Енциклопедією”), сприяв раціоналізації дійсності, трансформації та реорганізації світу на основі певних принципів. Суперечливою і штучною з історичного погляду вважають учені В.Ферроне, Д.Рош конструкцію Т.Адорно і М.Хоркхаймера, за якою “усвідомлення діалектичної кризи Просвітництва XVIII ст. повинно породити в майбутньому нове Просвітництво з м’якішими контурами” [18, 559].

Критикою Просвітництва займалися також Л.Г. Крокер і Р.Козеллек. Американський учений Л.Г.Крокер у книжці “Епоха кризи. Людина і світ у французькій філософії XVIII століття” (1959) намагався довести історичну відповідальність Просвітництва за моральну кризу сучасного світу й

за етичний нігілізм суспільства. Р.Козеллек у праці “Критика і криза. До питання про патогенезу буржуазного суспільства” (1959) визначив провину Просвітництва, яке відкривало шлях для нового періоду громадянської війни, “відмовившись реалістично враховувати незалежність політичного фактору від морального...” [18, 562].

Полемізуючи з авторами книжки “Діалектика Просвітництва”, М.Фуко у праці “Що таке Просвітництво?” відстоює, як зауважує Н.Пахсар’ян, “актуальність Просвітництва як особливого філософського етосу, як способу критичного запитування про нас самих – про істоти, історично детерміновані Просвітництвом, і про навколишній світ” [30, 132]. Він пропонує кожній людині проаналізувати себе як індивідуальність, яка історично детермінована Просвітництвом.

Про долю Просвітництва в “модерному” світі дискутували німецькі філософи Г.-Г.Гадамер і Ю.Габермас. Г.-Г.Гадамер розумів мову як засіб формування людського знання, вважаючи Просвітництво, що постулювало залежність розуму від економічних і суспільно-державних сил та існування його в конкретно-історичних формах, лише епізодом в історії людства. Ю.Габермас розглядав Просвітництво як “незавершений проект” Модерну, наполягаючи на використанні терміна “modern” уже з кінця V ст., коли почалося відмежування християнства від римського минулого язичників. Учений вивчав конструкцію смислу й істини крізь призму теорії комунікативної дії, яка чітко розрізняла комунікацію як технічний процес і комунікацію як дію, що мала культурне значення [33].

Французькі постструктуралісти (Ж.-Ф.Ліотар, Ж.Дерріда) перенесли парадигму просвітницьких цінностей у площину постмодерну. Так, Ж.-Ф. Ліотар у праці “Стан постмодерну” (1979) оголосив, що традиційні “наративи” (оповідні структури, які характеризують певний тип дискурсу в різні історичні періоди) змінив “метадискурс” Просвітництва, що прагне підпорядкувати собі всі інші через панування однієї форми “легітимної” універсальної раціональності. Проте постійна зміна ідеологій підтверджує, що віра в панування розуму, правову свободу й соціальний прогрес підірвана. Криза цінностей та ідеалів Просвітництва, синтезованих у філософії Гегеля, означає, на погляд Ж.-Ф.Ліотара, відхід від тотальності всезагального й повернення до самоцінності індивідуального досвіду на мікрорівні.

Учені не одноставні щодо значення термінів “просвітительство” й “Просвітництво” (рос. “Просвещение”), неоднаково тлумачать їх зміст, по-різному визначають межі доби. Деякі дослідники (П.Берков, С.Квіт) розрізняють поняття “просвітительство” і “просвітництво”. Так, С.Квіт у книжці “Основи герменевтики” розрізняє просвітительство як ідеологію, що захищає самоцінність знання без урахування морального аспекту, просвітництво як суспільний рух і просвітянство як критику антиінтелектуалізму просвітництва [10, 28]. Слід зазначити, що в українській історіографії літератури, зокрема і в “Історії української літератури” Д.Чижевського, відсутня характеристика Просвітництва, крім того, не систематизовано взаємозв’язки західноєвропейського просвітницького руху з українським.

У працях, присвячених літературі XVIII ст., часом використовують термін “просвітництво”, а XIX ст. – “просвітительство”. Щодо співвіднесеності цих термінів висловлюються різні думки, іноді вони розглядаються як синоніми. Так, російсько-українські словники слово “просветительский” перекладають

здебільшого так: “...просвітній, просвітницький, просвітительський” [28, 622], де останнє слово – калька з російської.

П.Берков запропонував розмежувати поняття, вважаючи Просвітництво певним етапом в історії просвітительства. У його трактуванні просвітительство ширше за Просвітництво, до того ж “може і передувати Просвітництву, і розвиватися поряд, борючися з ним, й існувати після нього” [26, 10]. Це визначення стало основою вузького розуміння Просвітництва для багатьох дослідників. Однак у концепції П.Беркова, на думку Л.Кулакової, поняття “просвітитель” було не конкретним, а “просвітительство” поставало “не як ідейний рух певної епохи, а як історія російської культури XVII–XVIII ст.” [26, 164].

Г.Поспелов [25, 154–183] уважав Просвітництво не історико-конкретним, а типологічним явищем – ознакою, яка може бути притаманна людям з різним світоглядом, крім того, не хронологічним, а стадіальним. Цю думку підтримує В.Пустарнаков, стверджуючи, що Просвітництво – це лише один із напрямів антифеодальної думки, хоча й найбільш розвинутий і оригінальний [27]. Я.Ельсберг заперечував думку Г. Поспелова, слушно вважаючи, що не можна протиставляти історично конкретні та типологічні явища. Просвітництво – це історично конкретне й типологічне явище. С.Тураєв доповнює, що Просвітництво – це ідеологія, яка втілювалася в різних літературних течіях. Такої ж думки дотримувався і Д.Чижевський, зауважуючи, що “найбільш впливова ідеологія періоду літературного класицизму є “просвіченість” [32, 356]. Навпаки, І.Волков запропонував концепцію Просвітництва як певної загальної художньої системи XVIII ст. [4, 161]. Вважаємо, що доцільніше обмежитися більш поширеним поняттям “просвітництво”.

Загалом у науковій літературі 1970-х рр. вирізняють два розуміння Просвітництва як філософсько-політичної течії: у вузькому значенні цього слова і в широкому. Просвітництво в широкому розумінні сприймається як синонім антифеодальної, прогресивної буржуазної ідеології періоду становлення капіталізму, а у вузькому цей термін “використовується тоді, коли здійснюється аналіз напрямків усередині буржуазної ідеології і до того ж під певним кутом зору – її типологізації залежно від розв’язання проблеми засобів суспільних перетворень” [7, 22], відповідно визначають два протилежних напрями: революційний (радикальний) і мирний (ліберальний). Такого погляду дотримуються Ю.Лотман, З.Каменський, Л.Кулакова, А.Чабан та інші.

Традиційно вважається, що Просвітництво – прогресивний ідейно-естетичний і філософський рух суспільної думки перехідної епохи від феодалізму до капіталізму, утвердження капіталістичних відносин в умовах кризи абсолютизму, важливий етап розвитку ідеології та культури, зокрема літератури, напрям передової думки. Ю.Лотман у статті “Слово і мова в культурі Просвітництва” розуміє під Просвітництвом “цілісну модель певного культурного періоду...”, “метакультурну конструкцію, абстракцію, яка, однак, активно впливала на створення реальних текстів”, розрізняючи Просвітництво як “ідеологічний конструкт, деяку ідеальну норму, створену самими філософами XVIII ст...”, і реальне ідеологічне життя епохи, що орієнтується на цю норму або на полеміку з нею, до того ж “життя завжди складніше і суперечливіше, ніж його власне про себе уявлення” [16, 1, 216].

Просвітницьку ідеологію характеризувала, за визначенням Є.Плимака, “суперечність між революційним характером її антифеодальних вимог і сподіваннями просвітників на мирний шлях їх утілення в життя руками “освічених” представників того ж старого феодального світу” [24, 135–136].

У 1980-х рр. з’явилися нові інтерпретації, за якими феномен Просвітництва мав насамперед культурну природу, а не соціально-економічну або ідеологічну [32]. Аналізуючи взаємини Просвітництва і науки, учені розглядали науку як продукт культури. С.Булгаков зауважує: “Посилення мотивів гуманістичного індивідуалізму в історії думки знаменує добу так званого “просвітництва” (Aufklärung) у XVII, XVIII, почасти XIX сторіччях. Просвітництво робить найрадикальніші негативні висновки із засновків гуманізму: у царині релігії через посередництво деїзму воно приходять до скептицизму та атеїзму; у царині філософії через раціоналізм та емпіризм – до позитивізму та матеріалізму; у царині моралі через “природну” мораль – до утилітаризму та гедонізму. Матеріалістичний соціалізм також можна розглядати як найпізніший і найзріліший плід просвітництва” [3, 41]. Як бачимо, С.Булгаков переклав німецьке слово “Aufklärung” як “просвітництво” (ця назва поширилася на німецькій території), іноді його перекладають як “просвіта”, зокрема Ю.Іщенко; інший варіант перекладу теж має цікаве смислове навантаження – “роз’яснення, пояснення, розтлумачення, тобто доведення до свідомості, до відома”, яке стало магістральним напрямком діяльності представників просвітництва – освічувати, виховувати людину й людство, озброювати їх науковими знаннями, розвіюючи темряву неучтва, невігластва, незнання.

Явище просвітництва майже в усіх мовах позначається словом, яке має корінь “світло”. Починаючи з середини XVIII ст., у Росії слово “просвітництво” використовувалось як калька з французького “Les lumières” і співвідносилось із філософією Просвітництва. Освіченою вважалася людина, яка по-філософськи дивилася на речі. У широкому значенні “просвітництво” було синонімом європеїзму, про що писав Ю.Лотман у статті “Архаїсти-просвітники” [17, 239–252]. Тому освіченою вважалася людина з європейською освітою. Крім того, можна згадати первісне церковнослов’янське значення цього слова: “Просвещати <...> значит: крестить, сподобить св. Крещення” [1, 348]. В обох значеннях ідеться про внесення світла в темряву – як світла справжньої віри, так і перемоги розуму.

Саме просвіті надавалася виняткова роль у житті людства і зміні його на краще. Д.Наливайко зазначає, що під “просвітою” “розуміли не тільки поширення освіти, знань, а й “просвіту умів” у плані громадянського й філософсько-морального виховання, утвердження “істинних” ідей, світогляду на протигагу “хибним ідеям”, лжі й забобонам старого феодального світу” [20, 368]. Тому закономірна друга назва доби Просвітництва – вік розуму (у широкому значенні цього слова), де розум є універсальною історичною силою: “Розум – один і той самий для всіх мислячих суб’єктів, для всіх націй, епох і культур” [9, 19].

На початку XIX ст. синонімом просвітництва стає освіта в широкому смислі (законодавчому) і у вузькому (як створення навчальних закладів). В.Парсамов відзначав зміну характеру просвітницького міфу через поєднання просвітництва й освіти: “Якщо раніше просвітництво мислилося

як миттєвий акт, як деяке прозріння, перетворення бідного народу на новий народ, то нині мова йде не про досягнення якогось ідеалу, а про поступове викорінення недоліків. Практична сторона просвітництва стає важливішою за його ідеологічне насичення” [21].

Отже, термін “просвітництво” узагальнює різноманітність подій одного з найяскравіших та найскладніших періодів в історії культури. Відома теза про Просвітництво як вік критики. Е.Кассіер пише: “Персональний союз філософії та літературно-естетичної критики виявляється у всіх видатних просвітників...” [9, 303], до того ж критика входила в життя як засіб постійного самооновлення духу. Епоха Просвітництва створила передумови для критичного сприйняття соціального світу, проголосила людину спроможною та навіть зобов’язаною критично переосмислювати будь-які авторитети.

Поширення набула теза, що просвітництво як ідеологію критики та заперечення характеризує принципова антитрадиціоналістична орієнтація. Кожна наступна літературна епоха заперечувала попередню. Так, література Просвітництва заперечувала бароко, а саму її потім заперечив романтизм. Епоха Просвітництва не визнавала себе чияюсь наступницею. Однак положення про те, що Просвітництво, яке взагалі не було так категорично налаштоване до літературної традиції, заперечувало бароко, неправильне. На наш погляд, естетика Просвітництва компромісна, вона вбирає в себе елементи бароко і класицизму, змішує їх, стирає суперечності.

В.Феллер слушно визначає епоху Просвітництва (1749–1877) як “період перетворення культури на засадах фундаментальних духовних відкриттів епохи Бароко. Це вершинна епоха, яка консолідувала зрілі досягнення духу на фундаменті сформованої культурної традиції Нового часу. Це епоха з’ясування, завершення, акультурації, одночасно й епоха автономізації основних інтелектуальних сил. Узагалі це час духовно-культурного оптимізму і прогресу, проте не силою духу в його глибинах, а силою вже переважно культурної інерції, набутої попередніми епохами” [29].

Розглядаючи проблеми сучасної інтерпретації Просвітництва як літературної епохи, І.Лімборський зауважує, що художній дискурс XVIII ст. “історично виявився не просто близьким до дискурсу філософського, а нерідко міцно й органічно переплітався з ним, створюючи особливий ідеологічний та культурний *канон* Просвітництва, який власне і дозволяє говорити про цілісність цієї епохи як історико-художнього явища” [14, 107]. Слушні міркування Н. Пахсар’ян про те, що Просвітництво було “...не стільки філософською школою, або тим більше – системою, скільки певним інтелектуальним підходом, духовною і етичною позицією – тобто не тільки колективним рухом, а й мужнім учинком індивіда, який вирішив жити самостійно і відповідально (М. Фуко)” [22, 82].

Епоха Просвітництва зумовила ідеологічний спосіб мислення, здійснивши “грандіозну демістифікацію (десакралізацію) соціального світогляду...” [5, 4]. З погляду просвітників це має допомогти суспільству знищити пороки, запропонувати справедливі й розумні закони завдяки “освіченим царям”, радниками яких будуть прогресивні філософи. Утім треба зважати на різницю між ідеологами і просвітниками (Вольтер, до речі, як і інші просвітники, не збирався ламати, переробляти світ).

Як відомо, жоден із напрямків літератури доби європейського Просвітництва XVIII ст. не став єдиним виразником свого часу, а відобразив його по-своєму.

Спільною для літературних напрямків була ідеологія Просвітництва, яка в кожному з них своєрідно інтерпретувалася. Якщо назви “ренесанс”, “бароко”, “романтизм” окреслюють, крім епохи, літературний напрям, течію або стиль, то термін “просвітництво” мав дещо інший характер, охоплюючи явища і процеси, які виникли в Європі.

Тому хибною є спроба зараховувати просвітництво до однієї зі стильових течій, як це роблять деякі сучасні дослідники. Зокрема, О.Колінько в монографії “Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація)” (2002) стверджує: “...стильовий діапазон С. Коваліва охоплює різні тенденції, однак стильова домінанта його малої прози значною мірою пов’язана з реалізмом ХІХ ст. Водночас його реалізм багатомірний, у ньому синтезовано впливи різних стильових течій – просвітительської, натуралістичної, імпресіоністичної. Саме тенденція до стильового синкретизму вирізняє прозу С. Коваліва з-поміж інших новелістів як “старої”, так і “нової” школи, відшліфовує його власну стильову манеру” [11, 161].

Отже, Просвітництво – це історичний феномен світової культури. Епоха Просвітництва завершила перехід до нового типу культури, де стали каноном розум, знання, свобода, рівність, обов’язок. Просвітництво – одна з форм ідеології, де освіта, просвіта є формами діяльності. Просвітництво – це ідейний, інтелектуально-культурний рух, а не літературний напрямок. Для філософських та естетичних ідей цієї епохи характерні принципові новації. Перспективно простежити функціонування цих просвітницьких ідей в українській та російській літературах 1960–1980-х років ХІХ ст. Розроблені сьогодні технології компаративних досліджень дають змогу зосередитися на мікрокомплексному порівняльному аналізі художніх творів в аспекті просвітницької ідеології та естетики.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алексеев П.* Церковный словарь. – СПб., 1816. – Т.3.
2. *Брагинский И.* К вопросу о национальном своеобразии эпохи Просвещения // *Просветительство* в литературах Востока: [сб. статей]. – М., 1973.
3. *Булгаков С.* Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // *Вехи. Из глубины.* – М., 1991.
4. *Волков И.* Теория литературы. – М., 1995.
5. *Заблюцкий В.* Політичні ідеології: сутність, природа, морфологія // *Схід.* – 1998. – №5.
6. *Історія української культури.* – К., 2003. – Т.3.
7. *Каменский З.* Философские идеи русского Просвещения: Деистическо-материалистическая школа. – М., 1971.
8. *Кант И.* Відповідь на питання: що таке просвітництво? // *Всесвіт.* – 1989. – №4.
9. *Кассирер Э.* Философия Просвещения. – М., 2004.
10. *Квіт С.* Основи герменевтики. – К., 2003.
11. *Колінько О.* Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація). – К., 2002.
12. *Конрад Н.* Избранные труды. – М., 1974.
13. *Ласло-Куцок М.* Метафізика порядку і діалектика прогресу // *Всесвіт.* – 1989. – №4.
14. *Лімборський І.* Просвітництво як літературна епоха: проблеми сучасної інтерпретації // *Сучасність.* – 2003. – №5.
15. *Література* Просвітництва // *Тема.* – 2001. – №3.
16. *Лотман Ю.* Избр. статьи: В 3 т. – Таллин, 1992.
17. *Лотман Ю.* Собр. соч. – [2-е изд, испр.] – М., 2000. – Т.1: Русская литература и культура Просвещения.
18. *Мир* Просвещения. Исторический словарь / под ред. В.Ферроне и Д.Роша; пер. с итал. – М., 2003.
19. *Наливайко Д.* Искусство: направления, течения, стили. – К., 1981.
20. *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі ХІ–ХVIII ст. – К., 1998.
21. *Парсамов В.* Жозеф де Местр и Александр Стурдза: Из истории религиозных идей Александровской эпохи. – Саратов, 2003 // [http:// conservatism.narod.ru/parsamov/maistre.doc](http://conservatism.narod.ru/parsamov/maistre.doc)
22. *Пахсарьян Н.* “Ирония судьбы” века Просвещения: обновленная литература или литература, демонстрирующая “исчерпанность старого?” // *Зарубежная литература* второго тысячелетия. 1000–2000:

- [учебное пособие под ред. Л.Андреева]. – М., 2001.
23. Пигалев А. Э. Кассирер. Философия Просвещения // *Вопросы литературы*. – 2005. – № 2.
24. Плимак Е. Основные этапы в развитии русского Просвещения XVIII в. // *Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII в.* – М.; Л., 1961.
25. Поспелов Г. Об идейных и художественных особенностях творчества А.П. Чехова // *Вопросы литературы*. – 1957. – № 6.
26. *Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII века.* – М.; Л., 1961.
27. Пустарнаков В. Еще раз о сущности философии русского Просвещения 1860-х гг. // http://www.portalus.ru/modules/philosophy/print.php?subaction=showfull&id=1108670173&archive=0212&start_from=&ucat=1&
28. *Російсько-український словник* / [укл. Д.Ганич, І.Олійник]. – К., 1976.
29. Феллер В. Введение в историческую антропологию // <http://vf.narod.ru/istant/partIV/gl6.htm>
30. Фуко М. Что такое Просвещение? // *Вестник Московского университета. Серия 9: Филология.* – 1999. – № 2.
31. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения / Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно; пер. с нем. – М.; СПб., 1997.
32. Eckhart H. (Ed.). *The Transformation of Political Culture of England and Germany in the Late Eighteenth Century.* – London, 1990.
33. Habermas J. *Theorie des kommunikativen Handelns.* – Frankfurt am Main, 1981.

М. Бердянськ

Ніла Зборовська

ПСИХОМЕТАФІЗИКА ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті теоретично і практично розглянута пропозиція психометафізичного методу дослідження художньої літератури. Цей спосіб пізнання пропонується розробляти на основі постмодерної психокритики, при якій використовується феномен божевілля в аналітичному інструментарії як «гіпербола тлумачення». Поєднання психокритики і метафізичного підходу дає змогу розробити жанр психометафізичного портрета, в якому з допомогою глибинної психології творчості пояснюється художня метафізика.

Ключові слова: психокритика, психосоціальна критика, психометафізична критика.

Nila Zborovska. Psychometaphysics as a method of literary fiction research

The article gives theoretical and practical outline of an attempt at psychometaphysical method of literary fiction research. The author suggests developing this way of perception on the ground of postmodern psychocriticism, which employs the phenomenon of mental illness as a "hyperbole of interpretation" in analytical apparatus. The combination of psychocriticism and metaphysical approach provides opportunities for developing the genre of psychometaphysical portrait, which accounts for artistic metaphysics by means of abyssal psychology of creativity.

Key words: psychocriticism, psychosocial criticism, psychometaphysical criticism.

Психометафізика як сучасний метод дослідження художньої літератури може бути розроблена на основі психокритики в її модерному та постмодерному варіантах. Походження психокритики пов'язане із застосуванням психоаналізу в модерній літературній критиці. Як напрямок літературної критики психокритика постала у французькій філології другої половини ХХ століття, найяскравішим представником цього напрямку вважається Шарль Морон [3]. Психокритика мала за мету подолати частковість психоаналітичного підходу. Адже літературознавчий психоаналіз – це специфічно односторонній метод тлумачення, пов'язаний з виявленням підсвідомих смислів художнього твору на основі *несвідомо промовленої деталі та нав'язливого мотиву*. А підсвідомі смисли, згідно з фрейдівським психоаналізом, стосувалися сексуального і психопатологічного аспекту